

„Šetam da ne emigriram!¹“: aktivizam i emigracija iz perspektive učesnika protesta *Protiv diktature*²

Jelisaveta Petrović³

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Srbija

doi: 10.5937/comman13-20621

Sažetak: Namera ovog rada je da ispita karakteristike odnosa između političkog aktivizma i planova za emigraciju među učesnicima protesta *Protiv diktature*. Anketno istraživanje učesnika protesta je sprovedeno u tri grada – Beogradu, Nišu i Subotici (N=175), tokom proleća 2017. godine. U radu se polazi od teorijskog modela „izlazak–glas“ (exit–voice) koji je razvio ekonomista Albert Hiršman (1970). Primenjen u političkom kontekstu, ovaj model dovodi u vezu politički aktivizam i planove za iseljenje na takav način da je, ukoliko postoji prostor za javno iskazivanje nezadovoljstva, sklonost emigraciji manja. S druge strane, u slučaju visokog stepena nezadovoljstva društvenim prilikama i nemogućnosti da se kroz dostupne mehanizme političke participacije na njih utiče, jedan deo građana će odlučiti da se odseli. Nalazi istraživanja pokazuju da su učesnici protesta *Protiv diktature* politički aktivniji u odnosu na opštu populaciju. Oni češće potpisuju peticije, protestuju, štrajkuju, kontaktiraju predstavnike vlasti i doniraju novac za različite svrhe. Drugim rečima, učesnici protesta čine samo jezgro aktivnog građanstva u Srbiji. Ipak, ni razmišljanja o emigraciji im nisu strana. Većina ispitanika je tu opciju razmatrala a iseljenju su posebno skloni mladi, studenti i radno aktivni. S obzirom na važnost postojanja aktivnog građanstva za razvoj demokratije, visoka sklonost emigraciji učesnika protesta *Protiv diktature* je nešto što zabrinjava. Iako se fleksibilniji oblici političkog aktivizma (učesće u protestima, okupaciji javnih prostora, štrajkovima itd.), suprotno očekivanjima, nisu pokazali statistički značajno povezanim sa planovima za emigraciju, aktivni angažman kroz političke organizacije izdvojio se kao činilac koji smanjuje šanse preseljenja u drugu zemlju, što delimično potvrđuje pretpostavke izvedene na osnovu Hiršmanovog modela.

Ključne reči: politički aktivizam, emigracija, protest *Protiv diktature*, Srbija

¹ Jedna od poruka koja se mogla videti u toku protesta.

² Ovaj rad je nastao u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (ev. broj 179035) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

³ Kontakt sa autorom: vjelisaveta@gmail.com.

1. Uvod

Baveći se temom političkog aktivizma, istraživači se mahom fokusiraju na aktivnosti koje se odvijaju unutar granica nacionalne države. U skladu sa ovako postavljenim dizajnom istraživanja, najčešće se ispituju izborno ponašanje, različiti oblici participacije u donošenju odluka te vaninstitucionalno delovanje. Međutim, takav pristup ne pruža uvek potpunu sliku političkog aktivizma. Naime, u kontekstu visokog nezadovoljstva društvenim prilikama, jedan od mogućih scenarija, koje se u ovim istraživanjima uglavnom ne uzima u obzir, predstavlja iseljenje odnosno fizičko napuštanje političke zajednice te delimično ili potpuno prekidanje veza koje sa njom postoje. Jedan od autora koji je među prvima skrenuo pažnju na vezu koja postoji između aktivizma i emigracije je ekonomista Albert Hiršman (Albert Hirschman, 1970, 1978). Razmatrajući alternative koje stoje pred onima koji nisu zadovoljni uslovima rada ili života u okviru organizacije kojoj pripadaju ili čak čitave države, Hiršman kaže: „Postoje dva osnovna tipa aktivne reakcije na nezadovoljstvo organizacijom kojoj pojedinac pripada ili sa kojom posluje: ili da iskaže svoje nezadovoljstvo, a da pritom ostane član ili potrošač, nadajući se da će se okolnosti popraviti; ili da iz organizacije izađe“ (Hirshman, 1978: 90). Drugim rečima, pred nezadovoljnim građanima postoji izbor između podizanja glasa (engl. *voice*) i izlaska (engl. *exit*). Značaj Hiršmanovog pristupa počiva velikim delom na tome što on izlazak (emigraciju) i glas (politički aktivizam) razmatra kao alternativne odgovore na nezadovoljstvo postojećim prilikama i na taj način pravi sponu između različitih istraživačkih polja i pristupa – pre svega, onih koji se bave „push“ faktorima migracija i onih koji ispituju građansko učešće u politici (Orbell & Uno, 1972: 473). Emigracija nužno ne mora da znači i okončanje političkog delovanja unutar zemlje porekla, pogotovo u doba digitalnih tehnologija koje omogućavaju iseljenicima da prate politička dešavanja i aktivno doprinose u virtuelnoj sferi, ali je svakako treba razmatrati kao jedan od političkih odgovora na nezadovoljavajuće društvene okolnosti (Benvenisti, 1999; Somin, 2008; Burgess, 2012).

Cilj ovog rada je da, uzimajući u obzir učesnike protesta *Protiv diktature* koji su izbili širom Srbije nakon predsedničkih izbora 2017. godine, ispita u kakvom odnosu se nalaze politički aktivizam i planovi za emigraciju. Pažnju na ovo pitanje su nam skrenuli natpisi poput „Šetam da ne emigriram!“ koji su se mogli videti u protestnim šetnjama kao i izjave koje su medijima davali učesnici protesta da će, ukoliko se predstavnici vlasti ogluše na njihove zahteve,

verovatno sreću potražiti u nekoj drugoj, „normalnijoj“ državi. Imajući to u vidu, zapitali smo se da li se, kao što je pretpostavljeno osnovnim Hiršmanovim (1970) modelom izlazak–protest (engl. *exit–voice*), prakse političkog aktivizma i emigracije međusobno isključuju ili je, pak, reč o kompleksnijem odnosu protestnog delanja i migratornih strategija.

2. Kontekstualni okvir istraživanja

Neposredni socio-politički okvir ovog istraživanja predstavlja splet okolnosti koje su dovele do izbijanja protesta *Protiv diktature*. Protesti su se javili spontano, kao reakcija građana nezadovoljnih uslovima u kojima su izbori održani, a pokrenuti su jednim Fejsbuk pozivom na okupljanje ispred Narodne skupštine (videti šire u Petrović & Petrović, 2017, i Petrović, 2018). Nijedna politička partija niti bilo koja druga već postojeća organizacija nije se izdvojila kao zvanični lider, iako se nekoliko grupa formiralo u toku trajanja protesta. Tokom prvih nedelja, protesti su bili masovni, izvodili su na ulice više desetina hiljada ljudi, ali su brzo počeli da se osipaju, da bi sasvim prestali nakon uskršnjih i prvomajskih praznika. Iako nisu proizveli značajnije društvene promene, ovi protesti jesu važni jer predstavljaju jedno od prvih masovnijih iskazivanja nezadovoljstva⁴ posle petooktobarskih promena 2000. godine (videti više u Pešić, 2017).

Širi društveni kontekst u koji treba smestiti nalaze ovog istraživanja predstavljaju mogućnosti za političko delovanje u Srbiji te obrasci migracija karakteristični za ovo područje.

Komparativna istraživanja političkog aktivizma ukazuju na znatno niži nivo participacije i demokratski deficit u bloku postsocijalističkih zemalja (Norris, 2002). Nalazi nekoliko domaćih istraživanja potvrđuju ove zaključke pokazujući da se veoma mali broj građana aktivno angažuje kroz dostupne mehanizme političke participacije, što znači da je ukupan efekat ovakvog oblika delanja na proces donošenja odluka sasvim skroman (Cvejić, 2004; Vukelić, 2009; Mojsilović et al., 2011). Razlozi slabog učešća građana u javnom životu su brojni – od nerazvijenosti participativne političke kulture, centralizovanog i autoritarnog sistema, slabosti institucija i civilnog društva do međusobnog nepoverenja i nepoverenja prema institucijama (Gredelj, 2000; Vujadinović,

⁴ Pored nekoliko protesta koje je organizovala inicijativa Ne davimo Beograd.

2009; Vukelić, 2009; Stanojević & Stokanić, 2014; Klačar, 2015; Bešić, 2016; Vuković, 2016). Po pravilu, građani su slabo informisani i najčešće nespremni da se uključe u proces donošenja odluka, a retko učestvuju i u vaninstitucionalnim aktivnostima, kao što su različite vrste protesta i bojkota. Jedan od razloga je taj što ne veruju da tim putem mogu nešto ozbiljnije da promene niti da će predstavnici vlasti uraditi ono na šta se budu obavezali (Vukelić, 2009; Mojsilović et al., 2011).

Kada su u pitanju obrasci prostornog pomeranja stanovništva, Srbija ima dugu tradiciju iseljavanja, dominantno u pravcu razvijenih zemalja Zapada. Prema nekim procenama, ukupna iseljenička populacija srpskog porekla (uključujući treću i četvrtu generaciju iseljenika) broji 2,8 miliona ljudi (IOM, 2012 prema Bobić & Babović, 2013: 217).

Od Drugog svetskog rata na ovamo, nekoliko talasa masovne emigracije je pogodilo Jugoslaviju (Srbiju). Prvi veliki talas preseljenja ka zemljama Zapada je započeo šezdesetih godina 20. veka liberalizacijom izdavanja putnih isprava, ali i kao posledica ekonomskih prilika u razvijenim zemljama koje su pogodovale dolasku stranih radnika. Prema podacima popisa iz 1971. godine, Srbiju je u ovom periodu napustilo 204.000 stanovnika. Iako se intenzitet odlaska na privremeni rad u inostranstvo smanjio, naredni popis (1981) beleži da je broj odseljenih porastao za trećinu u odnosu na prethodni period. Promene socio-ekonomskih prilika u zemljama destinacije koje više nisu bile povoljne za dolazak radnika iz drugih zemalja, dovele su do izvesne stagnacije u broju iseljenih lica u toku naredne dekade (1981–1991). Međutim, politička i ekonomska kriza koja je tokom devedesetih zahvatila Srbiju i čitavu Jugoslaviju, dovela je do naglog porasta broja emigranata. U periodu između dva popisa 1991–2002, broj iseljenih lica je drastično porastao tako da je, prema popisu iz 2002. godine, čak 415.000 građana Srbije živelo izvan njene teritorije. Rezultati popisa iz 2011. godine pokazuju da se broj iseljenika smanjio na oko 300.000 (Penev & Predojević-Despić, 2012: 41–42). Prema najnovijim procenama, u periodu nakon poslednjeg popisa, došlo je do značajnog porasta broja ljudi koji su napustili Srbiju (Grečić, 2016; Stevanović, 2017). Posebno je naglašen odlazak mladih i visokoobrazovanih stanovnika (Bobić et al., 2015).

Imajući u vidu širi društveni kontekst u kojem se odvijao protest *Protiv diktature*, može se reći da preseljenje figurira kao jedan od verovatnih odgovora na nezadovoljavajuće uslove života, koji je posebno dostupan mladim i visoko-

obrazovanim stanovnicima. S druge strane, iako je 21. vek u Srbiji započeo velikim protestima, u poslednje gotovo dve decenije nije pruženo mnogo prostora za iskazivanje nezadovoljstva na ulicama kao ni kroz druge kanale političke participacije.

3. Protest vs. emigracija

Knjiga Alberta Hiršmana *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States* (1970) spada u klasike socio-ekonomske misli, a ideje iznete u njoj su primenjivane u različitim oblastima – od ispitivanja glasanja i ponašanja potrošača, preko analize zadovoljstva korisnika javnih usluga do međunarodnih migracija i modelovanja urbane politike (Dowding & John, 2012). U ovoj knjizi i kasnijim radovima (između ostalih: Hirschman, 1978), Hiršman polazi od pretpostavke da u slučaju da se uslovi života ili rada značajno pogoršaju, pojedincima unutar organizacije (preduzeća, grada ili čitave države) na raspolaganju stoje dve moguće strategije koje on naziva: glas i izlazak. „Izlazak“ podrazumeva delimično ili potpuno prekidanje veza koje postoje sa organizacijom kojoj pojedinac pripada, dok „glas“ predstavlja izražavanje nezadovoljstva sa namerom da se situacija popravi. Primera radi, u slučaju pogoršanja kvaliteta javnih usluga, građani mogu pojedinačno ili udruženo da se žale predstavnicima vlasti i protestuju, ili da se odsele. Slično tome, potrošači mogu da upute pritužbe na kvalitet robe ili da promene mesto kupovine, dok zaposleni imaju mogućnost da nadređenima iskažu svoje nezadovoljstvo uslovima rada ili da daju otkaz. Pojedinci, kao racionalne individue, vagaju između ove dve mogućnosti i opredeljuju se za onu koja pruža više koristi uz manje troškove. U Hiršmanovoj shemi, alternative „izlaska“ i glasnog iskazivanja nezadovoljstva su, najčešće, međusobno isključive. Po pravilu, što je jednostavnija mogućnost „izlaska“, manje je verovatno da će se nezadovoljstvo javno artikulirati. S druge strane, u okolnostima koje pružaju mogućnost iznošenja zahteva i upućivanja kritike te postizanje željene promene, sklonost odabiru izlazne strategije će biti manja. Hiršman u model uvodi i treći element, kao balans između „glasa“ i „izlaska“. Reč je o lojalnosti. On smatra da to koja će se strategija odabrati, u velikoj meri zavisi od jačine lojalnosti prema određenoj organizaciji⁵. Tamo gde postoji duboka lojalnost (recimo, lokal-patriotizam) opcija izlaska može biti

⁵ Pojam organizacije autor koristi u širem smislu te se njegov model može primeniti kako na ponašanje u preduzeću, tako i na okvire lokalne zajednice pa čak i čitave države.

manje privlačna čak i u slučaju drastičnog narušavanja kvaliteta života. Pored toga, „izlazak“ i „glas“ imaju normativnu dimenziju u smislu da odustajanje od upućivanja zahteva donosiocima odluka odnosno optiranje za „izlazak“, prema ovom autoru, doprinose daljem pogoršanju situacije (Hirschman, 1970). Svakako, u kontekstu loših (pogoršanih) uslova života, iz lojalnosti (ili nemogućnosti realizacije jedne od dve proaktivne strategije), pojedinac može i da ne reaguje odnosno da trpi čekajući da se, pod uticajem spoljašnjih činilaca, situacija popravi. Ovom vrstom odgovora se Hiršman najmanje bavi. Preuzimajući tržišni model i odnos potrošač–organizacija, njega više zanimaju načini na koje različiti oblici ponašanja služe kao signali donosiocima odluka da promene neadekvatnu praksu, podignu kvalitet proizvoda i usluga ili unaprede ukupne uslove života i rada.

Izlazak

U kontekstu odnosa građanin–država, u krajnjem obliku, „izlazak“ podrazumeva prekidanje svake veze koja između njih postoji. On može uzeti nekoliko oblika. Na jednoj strani, postoji mogućnost tzv. „privatnog“ izlaska koja u praksi znači prestanak korišćenja dostupnih javnih usluga i prelazak na privatni sistem snabdevanja – u oblasti zdravstva, obrazovanja, komunalnih usluga i dr. Ova mogućnost uglavnom stoji na raspolaganju imućnim građanima, dok većini nije dostupna (Dowding & John, 2012). Takođe, treba imati u vidu da je mogućnost „privatnog“ izlaska u velikoj meri ograničena u onim zemljama u kojima komunalne usluge nisu privatizovane.

Drugu varijantu predstavlja „geografski“ ili „Tiebuov izlazak“, odnosno napuštanje mesta stanovanja zarad boljih uslova života koje pruža neka druga sredina (unutar ili preko državnih granica). Ekonomista i geograf Čarls Tiebu (Charles Tiebout, 1956) ovakav je proces prostornog pomeranja nazvao „glasanjem pomoću nogu“ (engl. *foot voting*). Na taj način on je skrenuo pažnju na to da iako iseljenje, sa jedne strane, predstavlja individualnu socio-ekonomsku strategiju, ono se, sa druge strane, može posmatrati i kao politički čin.

Emigracija se pokazuje kao važan politički mehanizam u uslovima visoke materijalne deprivacije te nemogućnosti državnih institucija da adekvatno odgovore na potrebe i zahteve građana. U društvima koja oskudevaju neophodnim resursima (nerazvijen komunalni sistem, slabi kapaciteti sistema so-

cijalne zaštite, male šanse za pronalaženje posla, niski dohoci i dr.), emigracija predstavlja način da se smanji nezadovoljstvo i pritisak na javne službe (tzv. „sigurnosni ventil“), te se često dopušta a, u određenim razdobljima, i podstiče. Ovakvom strategijom država uspeva da na kraći rok olakša funkcionisanje preopterećenog sistema (pa i da poboljša ekonomsku situaciju usled priliva novca iz inostranstva), ali tokom vremena ovakva praksa stvara dubok disbalans u socio-demografskoj i socio-ekonomskoj strukturi društva te narušava funkcionisanje ekonomije na lokalnom i nacionalnom planu (Hirshman, 1970; Pfaff & Kim, 2003; Barry et al., 2014). „Izlazak“ nepovoljno utiče i na mogućnost artikulisanja nezadovoljstva i upućivanja zahteva nosiocima vlasti jer, po pravilu, prvi odlaze oni koji imaju najviše relevantnih resursa (dobrostojeći, obrazovani, mladi) dok ostaju oni čiji je akcioni potencijal znatno niži (siromašni, manje obrazovani, stari) (Hirshman, 1970). Kao konačan ishod izlaska, Hiršman vidi dodatno narušavanje uslova života u datoj političkoj zajednici.

Politički aktivizam

U Hiršmanovom modelu (1970: 3) „glas“ se odnosi na svaki pokušaj promene nepoželjnog stanja upućivanjem individualnih ili kolektivnih zahteva nadležnim organima. „Glas“ predstavlja aktivan i konstruktivan odgovor usmeren ka donosiocima odluka („vertikalni glas“) odnosno ka drugim građanima („horizontalni glas“) kako bi se popravili uslovi⁶ u kojima se živi, radi ili posluje (Layons & Lowry, 1986). U političkom kontekstu, „glas“ se odnosi na ono što se u literaturi najčešće naziva političkom participacijom ili aktivizmom (van Deth, 2014).

Politički aktivizam predstavlja sve one aktivnosti građana od potpisivanja peticije, kontaktiranja političara, bojkota robe do protesta čija je namera vršenja uticaja na donosioce odluka (van Deth, 2001: 4; 2014). U demokratskim društvima, mehanizmi političke participacije su brojni pa građanima na raspolaganju stoje raznovrsni načini delovanja. Oni mogu da se uključe u javne rasprave, savetodavne odbore, da odgovaraju na različite ankete, telefonske intervjuje, da kontaktiraju javne službenike, pišu pisama i peticije, pokreću građanske inicijative, protestuju itd. Pored klasičnih, postoje i neki noviji modeli koji olakšavaju

⁶ Hiršman (1970) ističe da krajnji ishod podizanja glasa ne mora uvek biti pozitivan. Ukoliko, recimo, zahtevi nisu artikulisani na adekvatan način (npr. previše su radikalni ili agresivno postavljeni), mogu izazvati negativne reakcije vlasti i dodatno pogoršati situaciju.

građanima da učestvuju u javnom životu, kao što su elektronska participacije (engl. *e-participation*) ili delovanje preko *online* društvenih mreža (Roberts, 2015: 6–7; van Deth, 2014).

Pojedini autori prave razliku između individualnog i kolektivnog aktivizma. Razlikovanje individualnog izražavanja nezadovoljstva i kolektivnog delanja jeste važno zato što kolektivni oblici podležu tzv. dilemi kolektivne akcije (Olson, 1971). To znači da ukoliko je mnogo onih koji se švercuju (engl. *free-riders*) odnosno izbegavaju da sudeluju u zajedničkom poduhvatu, postoji rizik da se neće postići „kritična masa“ aktera neophodna da bi određena inicijativa imala efekta (Marwell & Oliver, 1993).

Iako su, u sinhronoj perspektivi, podizanje glasa i odlazak najčešće međusobno isključivi oblici delanja i mi ćemo ih, za potrebe analize, posmatrati odvojeno, oni se tokom vremena mogu smenjivati, tako što, recimo, neko ko je bio politički angažovan može da odluči da se odseli jer shvata da ne može ništa značajnije da promeni. Pomenuti oblici delanja su, zapravo, međusobno povezani na takav način da prethodna iskustva utiču na buduća (Oropesa, 1989: 435; Hoffman 2008). Jedan od primera preplitanja političkog aktivizma i emigracije predstavlja tzv. „glasni izlazak“ (engl. *noisy exit*) koji podrazumeva iznošenje kritika na račun vlasti koje prethodi iseljenju (Pfaff & Kim, 2003). Drugi oblik je „izlazak uz otpor“ (engl. *resistant exit*) gde sam čin odlaska predstavlja svojevrsan oblik protesta, izaziva nosioce vlasti i remeti politički *status quo* (Kirkpatrick, 2018).

Na kraju, treba napomenuti to da, iako u teoriji građanski protest i emigracija predstavljaju mogući izbor u svim društvenim kontekstima, pa i u totalitarnim režimima, rizici takvih oblika ponašanja ponekad su toliko visoki da se u praksi malo ko na njih odlučuje (Pfaff & Kim, 2003). Kada su granice zatvorene, a predstavnici vlasti nisu spremni da odgovore na zahteve građana ili na njih reaguju represivnim merama, preostaju samo pasivne strategije „preživljavanja“ i otpora (Van der Land & Doff, 2010: 431).

4. Metod

Anketno istraživanje stavova i praksi učesnika protesta *Protiv diktature* sproveo je tim istraživača Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu uz pomoć studenata-anketara. Istraživanje je realizovano u toku trajanja protesta (april–maj 2017), a prilikom selekcije ispitanika vodilo se

računa o tome da se obezbedi reprezentativnost uzorka, u skladu sa metodološkim preporukama nastalim u okviru projekta *Protest Survey* (Klandermans et al., 2011). Istraživanje je realizovano u tri grada: Beogradu (112), Nišu (53) i Subotici (10), tako da se u ukupnom uzorku našlo 175 ispitanika. U odnosu na socio-demografsku strukturu opšte populacije Srbije, u uzorku su naglašeno zastupljeni mladi (60%), visokoobrazovani (završen fakultet (44%) ili studentska populacija (38%), kao i stanovnici urbanih sredina (98%).

5. Nalazi istraživanja

5.1. Nezadovoljstvo

Nezadovoljstvo uslovima života predstavlja važan preduslov različitih oblika delovanja, između ostalih uzimanja učešća u protestima ili donošenja odluke o iseljenju (Opp, 1988). Rezultati istraživanja pokazuju da učesnike protesta *Protiv diktature* odlikuje visok stepen nezadovoljstva različitim aspektima života i političke situacije u zemlji. Kao najvažnije razloge iz kojih su se pridružili protestima, ispitanici su izdvojili kako neposredni povod protesta – neregularnost izbora i izbornu krađu (41,4%), tako i ukupnu političku i ekonomsku situaciju u zemlji kojom su nezadovoljni: korumpiranost vlasti (23,6%), politiku koja nije vođena u skladu sa interesima građana Srbije (7,5%), nedovoljnu slobodu medija (6,3%) te pitanje nezaposlenosti (2,3%)⁷.

O veličini raskoraka koji postoji između poželjnog oblika političkog uređenja i realnosti govore odgovori ispitanika na sledeća dva pitanja: „Koliko Vam je važno da živite u zemlji kojom se upravlja demokratski?“⁸ i „Sve u svemu, koliko je Srbija demokratska zemlja?“⁹. Dok srednja vrednost odgovora na prvo pitanje iznosi 9,23 (SD=1.6), što znači da je ispitanicima izuzetno važno da žive u demokratskom društvu, u slučaju drugog pitanja srednja vrednost je 2,01 (SD=1,8), što govori da, iz njihove perspektive, Srbija gotovo uopšte nije uređena u skladu sa demokratskim principima.

⁷ Pored učešća izazvanog nezadovoljstvom, učesnici su navodili i neke druge razloge, kao što je solidarnost i želja da se pruži podrška demonstrantima (7,4%), radoznalost (1,1%), ili to što im se sviđa atmosfera na protestima (0,6%) i drugo (9,7%).

⁸ Jedanaestostepena skala na kojoj 0 označava – „nimalo važno“ a 10 – „izuzetno važno“.

⁹ Jedanaestostepena skala na kojoj 0 označava – „nimalo demokratsko uređenje“ a 10 – „potpuno demokratsko uređenje“.

Na visok nivo nezadovoljstva učesnika protesta *Protiv diktature*, posredno ukazuju i nalazi o stepenu (ne)poverenja u institucije sistema. Kao što se iz tabele 1 može videti, poverenje je izuzetno nisko i u proseku se kreće oko minimalnih vrednosti na skali. Najniže poverenje ispitanici iskazuju u dve najznačajnije političke institucije – Vladu ($M=0,75$; $SD=1,3$) i Skupštinu Srbije ($M=1,1$; $SD=1,4$). Nešto veće poverenje ispitanici imaju u vojsku i policiju, ali se i te vrednosti nalaze ispod teorijske srednje vrednosti ($M=5$). Nisko poverenje navodi na zaključak da ispitanici percipiraju državne institucije kao „otuđene“, što znači da vaninstitucionalno delovanje predstavlja jedan od mogućih daljih pravaca izražavanja nagomilanog nezadovoljstva.

Tabela 1: Poverenje u državne institucije

Institucija	Prosečna vrednost	Standardna devijacija
Skupština Srbije	1,1	1,4
Vlada Srbije	0,75	1,3
Pravosudni sistem	1,5	1,6
Policija	2,6	2,2
Vojska	3,7	2,8

* Skala 0-10, 0 označava nedostatak poverenja,
a 10 potpuno poverenje.

5.2. Politički aktivizam

Vrednovanje angažovanog odnosa prema društvenim pitanjima te verovanje da se ličnim zalaganjem situacija može promeniti na bolje, predstavljaju značajne preduslove političkog aktivizma (Verba & Nie, 1972; Verba et al., 1995). Nalazi istraživanja ukazuju na visok stepen saglasnosti ispitanika sa stavovima koji podrazumevaju aktivno rešavanje problema u zajednici. Tako se sa stavom: „Nije dovoljno samo pričati o tome šta ne valja, potrebno je da se nešto i uradi povodom toga“ saglasilo 98% ispitanika. S druge strane, sa stavom „Ne mogu da promenim stvari u svom okruženju, one su takve kakve jesu“ nije saglasno 70% ispitanika. Drugim rečima, može se reći da su aktivan odnos prema društvenim problemima i uverenje da se nepovoljna situacija ličnom inicijativom može promeniti, široko rasprostranjeni među učesnicima protesta *Protiv diktature*.

Podaci prikazani u tabeli 2 takođe govore u prilog zaključku da su učesnici protesta skloni preduzimanju aktivnog odgovora na različite izvore nezadovolj-

stva. Tako je, recimo, gotovo dve trećine učesnika aprilskih protesta u protekle tri godine potpisalo peticiju ili apel, oko polovine je učestvovalo u ranijim protestima, dok je približno svaki drugi bojkotovao ili namerno kupio proizvod iz etičkih ili političkih razloga. U poređenju sa opštom populacijom, šanse potpisivanja peticije među učesnicima protesta su 6,8 puta veće (u odnosu na nepotpisivanje), izgledi učešća u štrajku su 7 puta veći, a šanse¹⁰ učešća u protestima čak 13 puta veće.

Tabela 2: Poređenje učestalosti različitih oblika političkog aktivizma

	Učesnici protesta <i>Protiv diktature, 2017</i>		Stanovništvo Srbije, 2018*	
	DA	NE	DA	NE
Kontaktiranje političara ili predstavnika vlasti	19,4%	80,6%	10,7%	89,3%
Potpisivanje peticije ili apela	63,4%	36,6%	20,2%	79,8%
Učešće u štrajku	29,7%	70,3%	5,5%	94,5%
Učešće u blokadi, okupaciji javnih prostora	14,3%	85,7%	3,6%	96,4%
Učešće u protestima, mitinzima, demonstracijama	50,9%	49,1%	7,7%	92,3%
Doniranje novca, odbijanje plaćanja	15,4%	84,6%	4,5%	95,5%
Bojkot proizvoda i usluga	41,7%	58,3%	/	/
Kupovina proizvoda iz etičkih/političkih razloga	45,7%	54,3%	/	/

* Rezultati su dobijeni analizom podataka prikupljenih u anketnom istraživanju koje je 2018. realizovao Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu na reprezentativnom uzorku građana Srbije (N=2211). Istraživanje je realizovano u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (ev. broj 179035) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

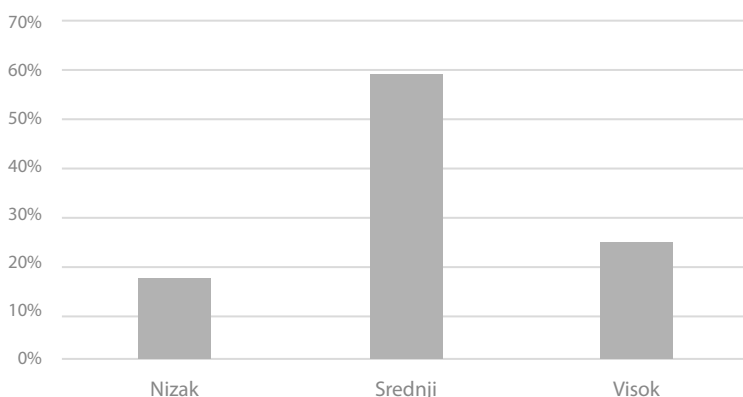
Ukoliko se kao mera političkog aktivizma u obzir uzme učešće na izborima, nalazi istraživanja ukazuju na visok nivo angažovanosti učesnika aprilskih protesta. Naime, na predsedničke izbore, koji su prethodili protestima, izašlo je

¹⁰ Rezultati su dobijeni izračunavanjem količnika šansi odgovora DA (u odnosu na odgovor NE) za učesnike protesta u odnosu na opštu populaciju Srbije.

92,6% ispitanika, dok je na ranije izbore redovno izlazilo gotovo tri četvrtine ispitanih (75,3%), a povremeno 19,5% (2,9% nije izlazilo, dok 2,3% ispitanika nije imalo pravo).

Kompozitni indeks političkog aktivizma (grafikon 1) uzima u obzir sve prethodno pomenute oblike političkog delovanja¹¹. Prema ovom indikatoru, umereno aktivno je 59% učesnika protesta *Protiv diktature*, visoko aktivan je svaki četvrti ispitanik, dok je 17% anketiranih, iako prisutno na ovim protestima, do sada bilo relativno slabo politički angažovano.

Grafikon 1: Indeks političkog aktivizma

Ako se kao pokazatelj posvećene angažovanosti u javnoj sferi uzme članstvo u različitim građanskim i političkim organizacijama, primetno je da su ispitanici iz opšte populacije nešto češće uključeni u rad „tradicionalnih“ organizacija kao što su različita verska udruženja, sindikati i političke partije, dok su učesnici protesta *Protiv diktature* učestalije članovi profesionalnih udruženja i nevladinih organizacija (tabela 3). Najveća razlika zabeležena je u pogledu članstva u nevladinim organizacijama. Naime, učesnici protesta imaju 4,5 puta veće šanse da budu članovi ovih organizacija u odnosu na pripadnike opšte populacije.

¹¹ Kompozitni indeks građanskog aktivizma konstruisan je zbrajanjem pojedinačnih oblika političkog aktivizma predstavljenih u tabeli 2 i učešća na izborima.

Tabela 3: Članstvo u građanskim/političkim organizacijama

	Učesnici Protesta, 2017		Stanovništvo Srbije, 2018*	
	DA	NE	DA	NE
Verske organizacije	2,9%	97,1%	10,7%	89,3%
Sindikati	6,3%	93,7%	7,1%	92,9%
Političke partije	9,1%	90,9%	10,8%	89,2%
Profesionalna udruženja	13,1%	86,9%	8,5%	91,5%
Nevladine organizacije	21,1%	78,9%	5,6%**	94,4%**

* Rezultati su dobijeni analizom podataka prikupljenih u anketnom istraživanju koje je 2018. sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu na reprezentativnom uzorku građana Srbije (N=2211). Istraživanje je realizovano u okviru projekta „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“ (ev. broj 179035) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

** preračunato radi uporedivosti

Ukupno posmatrano, za većinu onih koji su tokom više nedelja šetali ulicama gradova u Srbiji pod sloganom *Protiv diktature*, može se reći da su politički angažovani građani za koje je učešće u ovom protestu samo jedan od načina ispoljavanja generalno aktivnog odnosa prema društvenim pitanjima i političkoj situaciji u zemlji.

5.3. Emigracija i politički aktivizam

Istraživanje protesta *Protiv diktature* nije bilo primarno usmereno na ispitivanje stavova o emigraciji, te je samo jedno pitanje koje je u obzir uzimalo ovaj aspekt, postavljeno ispitanicima. Učesnici protesta upitani su da li su u protekle tri godine razmišljali o preseljenju u inostranstvo. Njihovi odgovori pokazuju da većina razmatra ovu opciju. Naime, tri četvrtine ispitanika jeste u poslednje vreme, makar malo, razmišljalo o tome da se preseli u neku stranu državu, dok 28% nije.

Imajući u vidu Hiršmanov *exit-voice* model, nameće se pitanje u kakvom odnosu se nalaze politički aktivizam i planovi za emigraciju učesnika protesta *Protiv diktature*. S obzirom na to da u kontekstu borbe za poboljšanje politič-

kih uslova *exit* opcija predstavlja krajnji i najnepovoljniji ishod (posmatrano iz perspektive šire političke zajednice) važno je utvrditi koji činioci utiču na to da učesnici protesta počnu da razmišljaju o tome da emigriraju. Treba imati u vidu to da učesnici ovog protesta, koji su prema većini parametara višestruko angažovaniji od prosečnog građanina Srbije, predstavljaju samo jezgro aktivnog građanstva i da bi njihov odlazak, samim tim, predstavljao veliki izazov za razvoj participativne demokratije u Srbiji.

Metod direktne logističke regresije primenjen je kako bi se utvrdio uticaj više faktora na verovatnoću da ispitanici budu skloni emigraciji (razmišljaju o iseljenju ili su već preduzeli konkretne korake). Pored varijabli političkog aktivizma i članstva u političkim organizacijama (kao indikatora angažovanosti u javnoj sferi) i (ne)poverenja u institucije sistema (kao aproksimativnog pokazatelja (ne)zadovoljstva političkim sistemom), u model su uključene i socio-demografske varijable¹² (pol, starost i status zaposlenja (zaposleni i studenti, referentna kategorija – (drugo) neaktivno stanovništvo).

Model se pokazao kao statistički značajan ($H_2(7, n=160) = 40,309, p < 0,001$) i u celini objašnjava između 22,3% (r na kvadrat Kokska i Snela) i 31,7% (r na kvadrat Nagelkerkea) varijanse u spremnosti za iseljenje i tačno klasifikuje 77,5% slučajeva (što je više od apriorne klasifikacije (70%)).

Kao što je prikazano u tabeli 4, nezavisne promenljive: starost ispitanika, status zaposlenja (zaposleni i studenti u odnosu na (drugo) neaktivno stanovništvo), članstvo u političkim organizacijama i poverenje u politički sistem dale su jedinstven statistički značajan doprinos modelu, dok se pol i politički aktivizam nisu pokazali statistički značajnim prediktorima.

Ukoliko se u obzir uzme radni status, nalazi istraživanja pokazuju da su zaposleni i studenti oko pet puta češće spremni da se odsele u odnosu na (druga) neaktivna lica (domaćice, penzionere i druga neaktivna lica), uz sve ostale faktore u modelu jednake. Kada je u pitanju starost ispitanika, rezultati ukazuju na to da se sa svakom dodatnom godinom života za 3,7% smanjuju šanse da osoba bude spremna da emigrira. Drugim rečima, mlađi učesnici Protesta skloniji su iseljenju od starijih.

¹² Usled prezastupljenosti visokoobrazovanih (studenata i onih sa završenim fakultetom) u uzorku (82%), odnosno podzastupljenost ispitanika koji imaju osnovno obrazovanje (3%) ili su školovanje završili sticanjem trogodišnje srednje stručne spreme (1%), te činjenice da je uzorak relativno mali, obrazovni status ispitanika nije uključen u model. Kako uzorak čini 98% ispitanika iz urbanih sredina, nije uključena ni varijabla tip naselja (selo–grad).

Kada se svi ostali faktori drže pod kontrolom, oni koji nisu članovi političkih organizacija imaju 8,27 puta veće šanse da razmišljaju ili preduzimaju konkretne korake u pravcu iseljenja u odnosu na članove političkih organizacija. To znači da aktivno delovanje kroz političke organizacije predstavlja važan prediktor ostanka u zemlji. Na kraju, i (ne)poverenje u institucije jeste značajan prediktor emigracije. Naime, kada se poverenje u institucije poveća za jedan stepen, sklonost iseljenju se smanjuje za 8%.

Politički aktivizam se kao skup različitih (često *ad hoc*) oblika učešća građana u političkoj sferi, suprotno očekivanjima, nije pokazao statistički značajnim prediktorom namere emigracije. Međutim, nalaz da angažman u javnoj sferi kroz političke organizacije smanjuje šanse za iseljenje, u izvesnoj meri potvrđuje početnu pretpostavku da aktivno političko delovanje umanjuje spremnost za trajni odlazak iz zemlje.

Tabela 4: Binarna logistička regresija – namera emigracije

	B	Standardna greška	Wald	Stepeni Slobode	p	Količnik šansi exp (B)	Interval 95% poverenja za količnik šansi	
							Donja granica	Gornja granica
Muški pol Ref. ženski pol	-0.451	0.429	1.103	1	0.294	0.637	0.274	1.478
Starost	-0.037	0.015	5.898	1	0.015	0.963	0.935	0.993
Zaposleni Studenti Ref. (drugi neaktivni)	1.646 1.598	0.523 0.651	9.898 6.023	1 1	0.002 0.014	5.184 4.943	1.860 1.380	14.452 17.708
Članstvo u političkim organizacijama	-2.112	0.889	5.646	1	0.017	0.121	0.021	0.691
Poverenje u institucije sistema	-0.083	0.042	3.831	1	0.050	0.920	0.847	1
Indeks aktivizma	-0.052	0.118	0.196	1	0.658	0.949	0.753	1.197
Konstanta	2.344	1.132	4.283	1	0.038	10.42		

6. Zaključna razmatranja

Nakon decenije u kojoj je zabeleženo izvesno smanjenje u broju iseljenih lica, u poslednjih nekoliko godina dolazi do ponovnog porasta stopa emigracije. Među iseljenicima prednjače mladi i visokoobrazovani stanovnici Srbije. Sasvim je jasno da odlazak onih koji imaju najviše potencijala predstavlja veliki gubitak za zemlju porekla te da doprinosi razvoju negativnih demografskih, ekonomskih i socio-političkih trendova. Sa druge strane, kao što smo imali prilike da vidimo, prostor za aktivno učešće građana u donošenju odluka je značajno sužen. Kanali institucionalne participacije, iako formalno postoje, teško su prohodni te građanima ostaju na raspolaganju uglavnom mehanizmi vaninstitucionalnog delovanja. Međutim, od 2000. godine na ovamo, ni ovi oblici političkog angažmana nisu bili često korišćeni, jednim delom zato što ne postoji način da se donosioci odluka primoraju da sprovedu u delo obećanja koja daju kako bi umirili nezadovoljne građane. Štaviše, predstavnici aktuelnog režima nisu ni pokušali da izađu u susret zahtevima učesnika protesta *Protiv diktature* već su sačekali da se protestna energija istroši kako bi se sve nastavilo po starom.

Namera ovog rada je bila da ispita u kakvom odnosu se nalaze različiti oblici političkog aktivizma i planovi za emigraciju među učesnicima protesta *Protiv diktature*. Nalazi istraživanja delimično idu u prilog pretpostavkama izvedenim iz Hiršmanovog modela. Naime, nezadovoljstvo političkim prilikama jeste nešto što otvara prostor za razmišljanje o emigraciji. Visok stepen nepoverenja u institucije sistema pokazuje se kao činilac koji gura građane u pravcu razmišljanja o preseljenju u zemlje koje pružaju bolje uslove života. Iako slobodniji oblici građanskog delovanja (kao što je učešće u protestima, blokadama, štrajkovima itd.) nisu na statistički značajan način povezani sa planovima za emigraciju, članstvo u političkim organizacijama, odnosno čvršće i stabilnije forme političkog angažmana koje ove organizacije pružaju, izdvaja se kao značajan prediktor ostanka u zemlji. Očekivano, istraživanje je ustanovilo da su mladi i radno sposobni građani oni koji će se među prvima odlučiti da emigriraju.

Na kraju, ne treba izgubiti iz vida to da je ovde bilo reči o posebno aktivnim građanima, koji su ovaj put podigli glas protiv nedemokratskih praksi aktuelnog režima, ali koji isto tako mogu da se odluče na iseljenje ukoliko se njihov angažman ne pokaže dovoljnim da se postojeće prilike koliko-toliko poprave. U tom smislu, za neke od učesnika je ovaj protest, koji nije uspeo da ostvari svoje ciljeve, bio *noisy exit* – glasno iskazivanje nezadovoljstva koje prethodi odlasku.

Za druge, možda, jedan od poslednjih pokušaja. Nalaz o visokoj sklonosti emigraciji među politički najaktivnijim građanima Srbije treba da bude upozorenje na to kakva može biti budućnost demokratije u Srbiji ukoliko se većina onih koji danas protestuju sutra odluči da ode. Sa druge strane, ipak, treba napomenuti da nove digitalne tehnologije i društvene mreže pružaju mogućnost iseljenicima da ostanu u toku sa političkim dešavanjima u zemlji porekla kao i da nastave sa svojim (onlajn) političkim delovanjem, iako su prostorno veoma udaljeni.

Literatura

- Bešić, M. (2016). Poverenje u institucije u bivšim jugoslovenskim republikama. *Sociologija*, 57(2), 302–318.
- Barry, C. M., Clay, C.C., Flynn, M. E., & Robinson, G. (2014). Freedom of foreign movement, economic opportunities abroad, and protest in non-democratic regimes. *Journal of Peace Research*, 51(5), 574–588.
- Benvenisti, E. (1999). Exit and Voice in the Age of Globalization. *Michigan Law Review*, 98(1), 167–213.
- Bobić, M., Vesković Anđelković, M., & Kokotović Kanazir, V. (2015). Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama u Srbiji sa posebnim osvrtom na mlade. SDC, IOM, UNDP. Posećeno 12. 1. 2019. URL: <https://serbia.iom.int/sites/default/files/publications/documents/Studija%20o%20spoljnim%20i%20unutrašnjim%20migracijama%20građana%20Srbije%20sa%20posebnim%20osvrtom%20na%20mlade.pdf>.
- Bobić, M., & Babović, M. (2013). Međunarodne migracije u Srbiji – stanje i politike. *Sociologija*, 55(2), 209–228.
- Burgess, K. (2012). Migrants, Remittances, and Politics: Loyalty and Voice after Exit. *The Fletcher Forum of World Affairs*, 36(1), 43–55.
- Cvejić, S. (2004). Građanski pokret, socijalni kapital i institucionalna transformacija u post-socijalističkoj Srbiji. *Sociologija*, 46(3), 269–282.
- Dowding, K., & John, P. (2012). *Exits, Voices and Social Investment – Citizens' Reaction to Public Services*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grečić, V. (2016, 4. oktobar). Prošla godina rekordna po iseljavanju iz Srbije. *Politika*. Posećeno: 3. 12. 2018. URL: <http://www.politika.rs/st/clanak/364849/Прошла-година-рекордна-по-исељавању-из-Србије>.
- Gredelj, S. (2000). Politička kultura građana Srbije. *Filozofija i društvo*, 16, 93–112.

- Hirschman, A. (1970). *Exit, Voice and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Hirschman, A. (1978). Exit, Voice, and the State. *World Politics*, 31(1), 90–107.
- Hoffman, B. (2008). Bringing Hirschman Back In: Conceptualizing Transnational Migration as a Reconfiguration of “Exit”, “Voice”, and “Loyalty”. *GIGA Working Papers 91/2008*. Posećeno: 24. 8. 2017. URL: https://www.giga-hamburg.de/de/system/files/publications/wp91_hoffmann.pdf.
- Klačar, B. (2015). Nepoverenje u političke stranke – prolazni izazov ili problem za izbornu participaciju u Srbiji?. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, 9(14), 185–199.
- Klandermans, B., Walgrave, S., Stekelenburg, J., Verhulst, J., Laer, J., Wouters, R., Troost, D., & Leeuwen, A. (2011). *Manual for Data Collection on Protest Demonstrations - Caught in the Act of Protest: Contextualizing Contestation (CCC – Project)*. Version 3.0. <http://www.protestsurvey.eu>
- Kirkpatrick, J. (2018). Resistant Exit. *Contemporary Political Theory*. (online first) <https://doi.org/10.1057/s41296-018-0252-1>.
- Lyons W.E., & Lowery, D. (1986). The Organization of Political Space and Citizen Responses to Dissatisfaction in Urban Communities: An Integrative Model. *The Journal of Politics*, 48(2), 321–346.
- Marwell, G., & Oliver, P. (1993). *The Critical Mass in Collective Action: A Micro-social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mojsilović, M., Klačar, B., Sretenović, V., Žegarac, J., & Radović, N. (2011). *Neposredno učešće građana u upravljanju lokalnom zajednicom – Problemi, izazovi i preporuke za unapređenje procesa*, Beograd: OEBS. Posećeno: 16. 8. 2017. URL: <http://www.osce.org/sr/serbia/82794?download=true>.
- Norris, P. (2002). *Democratic Phoenix: Political Activism Worldwide*. Oxford: Oxford University Press.
- Olson, M. (1971). *Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. 2nd edn. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Opp, K-D. (1988). Grievances and Participation in Social Movements. *American Sociological Review*, 53(6), 853–864.

- Orbell, J., & Uno, T. (1972). A Theory of Neighborhood Problem Solving: Political Action Versus Residential Mobility. *American Political Science Review*, 66, 471–489.
- Oropesa, R. S. (1989). Neighborhood Associations, Political Repertoires and Neighborhood Exits. *Sociological Perspectives*, 32(4), 435–452.
- Penev, G., & Predojević-Despić, J. (2012). Prostorni aspekti emigracije iz Srbije. Tri „vruće“ emigracione zone. *Stanovništvo*, 50(2), 35–64.
- Pešić, J. (2017). Politička participacija učesnika protesta Protiv diktature. *Sociologija*, 59(4), 452–475.
- Petrović, J., & Petrović, D. (2017). Konektivna akcija kao novi obrazac protestnog aktivizma. *Sociologija*, 59(4), 405–426.
- Petrović, J. (2018). Protestna politika u digitalno doba – slučaj Protesta protiv diktature. In J. Pešić, V. Backović, A. Mirkov (eds.), *Srbija u uslovima globalne krize neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije* (pp. 127–146). Beograd: Univerzitet u Beogradu, ISI FF.
- Pfaff, S., & Kim, H. (2003). Exit–Voice Dynamics in Collective Action: An Analysis of Emigration and Protest in the East German Revolution. *American Journal of Sociology*, 109(2), 401–44.
- Roberts, N. C. (2015). Direct Citizen Participation – Challenges and Dilemmas. In N. C. Roberts (ed.), *The Age of Direct Citizen Participation* (pp. 3–18). London: Routledge.
- Stanojević, D., & Stokanić, D. (2014) Između Sicilije i Lombardije odnos poverenja, građanskih normi i društvene participacije među građanima Srbije. *Sociologija*, 56(2), 181–200.
- Somin, I. (2008). Tiebout Goes Global: International Migration as a Tool for Voting with Your Feet. *Missouri Law Review*, 73(4), 1–18.
- Stevanović, M. N. (2017, 30. oktobar). Emigracija iz Srbije dobila galopirajući trend. *Danas*. Posećeno: 3. 12. 2018. URL: <https://www.danas.rs/ekonomija/emigracija-iz-srbije-dobila-galopirajuci-trend/>.
- Tiebout, C. M. (1956). A Pure Theory of Local Expenditures. *Journal of Political Economy*, 64, 416–424.

- Van der Land, M., & Doff, W. (2010). Voice, exit and efficacy: dealing with perceived neighbourhood decline without moving out. *Journal of Housing and the Built Environment*, 25, 429–445.
- Van Deth, J. W. (2001). Studying Political Participation: Towards a Theory of Everything? Conference paper, April 2001. Posećeno: 22. 8. 2017. URL: <https://www.researchgate.net/publication/258239977>.
- Van Deth, J. W. (2014). A Conceptual Map of Political Participation. *Acta Politica*, 49, 349–367.
- Verba, S., & Nie, N. H. (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. Chicago: University of Chicago Press.
- Verba, S., Schlozman, K. L., & Brady, H. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.
- Vujadinović, D. (2009). *Civilno društvo i političke institucije – Srbija u vrtlogu promena*. Beograd: Pravni fakultet.
- Vukelić, J. (2009). Neposredno učešće građana u donošenju odluka na lokalnom nivou vlasti u Srbiji. *Sociologija*, 51(3), 291–312.
- Vuković, D. (2016). Uloga građanskog društva u uspostavljanju odgovorne vlasti u savremenoj Srbiji: o granicama depolitizovanog građanskog aktivizma. *Sociologija*, 57(4), 637–661.

Jelisaveta Petrović

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Serbia

„WALKING – NOT TO WALK AWAY!": ACTIVISM AND EMIGRATION
FROM THE PERSPECTIVE OF THE PROTESTORS AGAINST
DICTATORSHIP

Abstract: The aim of this paper is to examine the characteristics of the relationship between political activism and plans for emigration among the participants of the protest Against dictatorship. A survey of the protest participants was conducted in three cities - Belgrade, Nis and Subotica (N = 175), during the spring of 2017. The paper starts from the "exit-voice" theoretical model, developed by economist Albert Hirschman (1970). Applied in a political context, this model links political activism and emigration plans in a way that – if there is a room for publicly expressed dissatisfaction – the propensity for emigration is lower. On the other hand, in the case of high dissatisfaction with social circumstances and the inability to influence them through available mechanisms of political participation, a number of citizens will decide to emigrate. The findings show that the participants of the protest Against dictatorship are more politically active than the overall population. They sign petitions more often, they protest, strike, contact government officials and donate money for different purposes. In other words, the Protest participants represent the core of the active citizenship in Serbia. However, they also take into consideration the possibility of leaving the country. The majority of respondents thought about this option; emigrating is particularly attractive to young people, students and the employed. Considering the importance of the active citizenship for the development of democracy, the high tendency for emigration among the Protest participants is worrisome. Although the more flexible forms of political activism (participation in protests, occupation of public spaces, strikes, etc.) – contrary to expectations – did not show statistically significant relation with emigration plans, the active engagement through political organizations distinguished itself as a factor reducing the chances of moving abroad, which partly confirms the assumptions derived from Hirschman's theoretical model.

Keywords: political activism, emigration, protest Against dictatorship, Serbia